

УДК 908:94] (477.53)

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.19

Місостов Т.Ю.

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
orcid.org/0000-0003-0595-7744

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО МУЗЕЮ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів історико-краєзнавчої діяльності природничо-історичного музею Полтавського губернського земства в перші десятиріччя після свого заснування. Висвітлені та проаналізовані деякі факти оригінального збору старовинних пам'яток для зберігання у фондах музею, приватну ініціативу у зібранні музейних колекцій. Завдяки мемуарним спогадам одного з перших директорів музею В.Ф. Ніколаєва, з'ясовані цікаві подробиці кропіткої роботи по збереженню і збільшенню фондів музею, особливо під час революційних подій та громадянської війни. Висвітлено історію порятунку великої колекції родових цінностей з Кочубеївського палацу, який було повністю зруйновано під час бурхливих подій громадянської війни.

Ключові слова: земство, меценатство, родові цінності, музей, стародавні колекції, місцева давнина, історико-краєзнавчий рух.

The article is devoted to highlighting certain aspects of the historical and local history activities of the natural history museum of the Poltava provincial zemstvo in the first decades after its foundation. Some facts of the original collection of ancient memorials for preservation in the museum funds, a private initiative in collecting museum collections are highlighted and analyzed. Thanks to the memoirs of one of the first museum directors V.F. Nikolaev, found out interesting details of the painstaking work to preserve and increase the museum's funds, especially during the revolutionary events and the civil war. The story of the rescue of a large collection of ancestral values from the Kochubeevsky Palace, which was completely destroyed during the turbulent events of the civil war, is highlighted. The museum work on the accumulation and preservation of valuable monuments of local antiquity suggests that the activities of the Poltava Museum of Local Lore were an invaluable contribution to the development of historical local lore not only provincial but also nationwide. The facts of private initiative and patronage of the landlady O.M. Skarzhynska, who organized her museum in the city of Lubny, and later donated most of the exhibits to the Poltava Museum of Local Lore, her husband S.M. Kulzhynsky, who presented the museum with a collection of numismatics, philately and ethnography, Colonel P.P. Bobrovsky, who donated to the museum his collections on ethnography of peoples of different countries, as well as personally at his own expense arranged one of the branches of the museum. The unique case of search and rescue of the huge Kochubeyevsky archive, which was collected for several centuries and contained thousands of valuable documents, is considered.

Key words: zemstvo, patronage, generic values, museum, old collections, local antiquity, local history movement.

Постановка проблеми. Вивчення історичного краєзнавства є невід'ємною складовою сучасного процесу національно-культурного відродження України. При цьому дуже важливим є підвищення інтересу до історії рідного краю не тільки з боку дослідників, а й широких верств населення загалом. У даному ракурсі, без сумніву, краєзнавчі музеї мають величезне значення – не тільки як осередки місцевої давнини, а і як популяризатори інтересу суспільства до вивчення локальної історії.

Сьогодні майже в кожному місті України функціонує один чи декілька краєзнавчих музеїв. І цей факт, безперечно, має

важливе значення щодо підвищення уваги з боку громадськості до історичного краєзнавства. Бо саме численні колекції пам'яток давнини, що зберігаються в музейних фондах, є не тільки неоціненними джерелами для робіт в області вивчення рідного краю, а й по праву вважаються національним культурно-історичним скарбом українського народу. В той же час, висвітлення самої історико-краєзнавчої діяльності окремих музеїв, яка включала в себе кропітку роботу по виявленню та збереженню пам'яток старовини, є важливою складовою у вивченні розвитку історико-краєзнавчого руху в регіонах України.

Одним із музейних закладів, діяльність якого заслуговує на увагу дослідників, є Полтавський краєзнавчий музей. Вивчення аспектів історико-краєзнавчої роботи цього музею, який має вже вікову історію, безперечно є актуальним і становить значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Інтерес дослідників до діяльності Полтавського краєзнавчого музею отримав новий поштовх з набуттям України статусу незалежності в 90-х роках ХХ століття. Завдяки відкриттю доступу до певних архівних та інших джерел, а також зняття цензури з багатьох видань, з'явилась можливість більш детально вивчити окремі аспекти краєзнавчої діяльності музею в перші десятиріччя його існування. Так, бібліографічний спадок музею було досліджено полтавськими краєзнавцями Н. Пасько та О. Супруненко [Пасько Н., Супруненко О. 1991: 127]. Деякі дані щодо дореволюційного меценатства у музейній справі, опублікували в своїй праці «Подвіжники українського музейництва» Ванцак Б. та Супруненко О. [Ванцак Б., Супруненко О. 1995: 57]. Окремі факти історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині висвітлює в своїй роботі В.Є. Лобурець [Лобурець В. 1997: 40]. Слід відзначити також наукову розвідку Кигим С.Л., щодо вивчення діяльності одного з перших директорів Полтавського краєзнавчого музею В. Ніколаєва [Кигим С. 1999: 57]. Федорук О.К. у своїй науковій доповіді порушує питання повернення національних культурних цінностей, вивезених з Полтавщини [Федорук О. 1997: 22]. Втім, згадані автори в своїх дослідженнях висвітлюють лише частково аспекти історико-краєзнавчої діяльності музею. Спектр даних аспектів значно ширший і різноманітніший, тому потребує окремого дослідження. Значно більше фактичного матеріалу з даної проблематики містить джерельна база нашого дослідження. Насамперед, це кожнорічні звіти самого музею, які містять значний об'єм інформації стосовно краєзнавчих заходів музею [Звіт 1916: 23]. Важливе значення мають також мемуари безпосередніх учасників подібних заходів. Так, у спогадах одного з перших директорів Полтавського музею В. Ф. Ніколаєва досить детально ви-

світлюється становлення і розвиток Полтавського краєзнавчого музею, згадуються імена представників української культури того часу, які зробили свій вагомий внесок в закладення фундаменту музею [Ніколаєв В. 1963: 28].

Таким чином, недостатність досліджень щодо окремих аспектів історико-краєзнавчої діяльності Полтавського музею в перші десятиріччя його існування, а також наявність значного фактичного матеріалу у джерелах й зумовили авторський інтерес до дослідження зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Природничо-історичний музей полтавського губернського земства був створений у 1891 році за задумом та ініціативою видатного вченого В.В.Докучаєва [Полтавський краєзнавчий 1985: 92]. Найбільш рідкісні і цінні історичні реліквії були зібрані в музеї у перші десятиріччя його існування, тобто в період з кінця ХІХ – до початку ХХ століття. З самого початку діяльності музею, значну роль у поповненні його колекцій відіграла саме приватна ініціатива з боку окремих громадських діячів того часу. Причому соціальна географія меценатства була досить широкою і представляла собою різні кола суспільства. Значна частина експонатів була подарована музею різними людьми з різних верств населення – від селян до дворянства. При цьому, кожен предмет, переданий музею, ретельно реєструвався. Опис предметів, а також прізвища і соціальний статут людей, які їх подарували, видавались в кожнорічних звітах музею [Звіт 1916: 23]. Слід зазначити, це неабияк заохочувало все більше людей робити пожертвування до музею, бо віддавши рідкісний предмет, вони знаходили для себе велику суспільну оцінку свого вчинку. Також, треба відзначити особливу роль окремих крупних меценатів у формуванні фондів музею. Серед осіб, що сприяли його розвитку, насамперед, треба виділити поміщицю О.М.Скаржинську, яка сама організувала окремий музей в місті Лубни, а в майбутньому безкоштовно віддала більшу частину експонатів Полтавському краєзнавчому музею [Ванцак Б., Супруненко О. 1995: 57]. Її чоловік С.М. Кульжинський також подарував Полтавському музеєві свої колекції з

нумізматики, філателії і етнографії, зібраним особисто [Ніколаєв В. 1963: 2]. Не можна не згадати полковника П.П.Бобровського, який передав до музею свої зібрання з етнографії народів різних країн, зібраних під час численних мандрівок. Крім цього, він особисто за свій рахунок облаштував одне з відділень музею [Звіт 1916: 6].

Втім, значна частина найбільш цінних експонатів дісталася музею саме в бурхливі часи революцій та громадянської війни. Слід зазначити, робота щодо зібрання та збереження місцевих культурних та історичних цінностей доволі часто здійснювалась дещо незвичайним засобом. Її неординарність полягала в тому, що під час політичних потрясінь, які відбулись в перші десятиріччя ХХ століття (Перша світова війна, Лютнева та Жовтнева революції, Національно-визвольні змагання, Громадянська війна тощо), багато старовинних та цінних предметів здавались в музей їх власниками, як у «камеру схову», з надією на те, що зі встановленням твердої постійної влади вони будуть повернені. Однак, видача таких предметів назад фактично не проводилася навіть у випадках наполегливої вимоги власників [Ніколаєв В. 1963: 11].

Зрозуміло, що така політика музею була не зовсім законною. Однак, беручи до уваги особливості тих смутних та нестабільних часів, можна її зрозуміти. На Полтавщині в цей час відбувається постійна зміна влади. Доба Центральної ради М. Грушевського змінюється періодом гетьмана Скоропадського з німцями, потім – Директорія, Денікін, більшовики. Кожна з цих влад робила спроби реформування, але доволі часто ці реформи супроводжувались пограбками і пограбуванням абсолютно всіх верств населення. Під впливом цих подій багато людей змушені були залишити країну, вивозячи при цьому за кордон найбільш цінні родові реліквії. Доволі часто цінні речі просто закопували в землю або навіть знищували. Саме в цей час і виникла ідея здавати свої цінності та сімейні реліквії до музею, який був єдиним нейтральним місцем, і де була надія зберігати ці предмети під виглядом історичних експонатів [Ніколаєв В. 1963: 11].

Зрозуміло, що здані експонати далеко

не всі мали будь яку історичну цінність. До музею приносили як дійсно цінні і коштовні реліквії, так і багато звичайних предметів повсякденного побуту. Втім, згодом з різних причин більшість власників так і не змогли повернути свої речі. Частина з них вже не повернулася з-за кордону, інші загинули в ході тих важких часів. Ті ж власники, які намагалися повернути віддані ними реліквії на зберігання до музею, вже радянською владою були поставлені перед фактом, що у зв'язку з невизначеністю положення приватної власності громадян, всі предмети, які знаходяться в музеї і являють собою історичну цінність, стають власністю держави, охороняються законом і ні про яке повернення не може й бути розмов [Ніколаєв В. 1963: 12].

Завдяки таким не зовсім правовим, але звичним для того часу діям влади, в Полтавському краєзнавчому музеї були збережені значні колекції унікальних експонатів з національної самобутньої культури та інші цінності, котрі могли б зникнути за кордоном, згоріти в полум'ї пожеж, або просто були б знищені в результаті пограбувань та погромів.

Провідну ж роль у розвиткові музею відіграла відданість справі та творчий підхід до збереження пам'яток минулого самих робітників музею. Безперечно, вражає патріотизм цих людей, почуття відповідальності за доручену справу, особливо під час важких випробувань. Характерним прикладом такої відповідальної та безкорисної діяльності була робота на посаді директора музею В.Ф.Ніколаєва (1916 – 1922 роки). Робота по збереженню і збільшенню фондів музею, особливо під час бурхливих революційних подій та громадянської війни була складною і інколи навіть небезпечною. В цей час Полтавський музей неодноразово знаходився на грані закриття. Але незважаючи ні на що, його співробітники на чолі з В.Ф.Ніколаєвим знаходили в собі сили і мужність не залишати музей напризволяще, зберегли його від знищення та пограбувань, і продовжували збирати рідкісні експонати.

Характерним прикладом такої діяльності є епізод врятування у 1919 році цінностей з маєтку князів Кочубеїв в селі Ди-

канці. Кочубеївська садиба, що була розташована в цьому селі, вражала своїми розмірами і величною архітектурою. Кожного, хто потрапляв всередину палацу, вражали родинні «злата-серебра», старовинні картини, велика бібліотека з безцінними книжковими зібраннями [Ніколаєв В. 1963: 15]. «Великолепний дворе» – захоплювався А.Гіляровський, що відвідав його у 1900 році [Кончін Є. 1985: 64-66].

Під час громадянської війни, палац Кочубеїв, який безсумнівно представляв собою велику культурну та історичну цінність, неодноразово грабувався і був під загрозою повного знищення (що в майбутньому й сталося). Директор Полтавського музею В.Ф.Ніколаєв і його заступник М.Я. Рудинський вирішили врятувати родові реліквії, забравши їх до музею, але зробити це було нелегко і досить небезпечно. Місцеві селяни, які жили неподалеку від садиби князя, дуже пильно слідкували і охороняли ці родові цінності та ще й вважали себе повновласними господарями всіх залишених коштовностей. Селяни стверджували, що колись князь говорив їм, що рано чи пізно, але все його майно повинно перейти до селян, і вони повинні його зберігати. Це давало їм право, як вони самі вважали, не допустити робітників музею до палацу, тим більше дозволити вивозити будь-що з садиби князів Кочубеїв. Ситуація зайшла в глухий кут. Прийшлося вдаватися до певних хитрощів. В. Ф. Ніколаєв зібрав найбільш старих і поважних жителів села і запропонував їм організувати у маєтку Кочубеїв свій приватний музей, підібравши до нього відповідні експонати як із предметів, що знаходились в садибі, так і привезених з Полтави. Ці експонати, за словами В. Ф. Ніколаєва, повинні були відображати місцеву природу, селянський та поміщицький побут села Диканьки [Ніколаєв В. 1963: 18].

Тільки після такої пропозиції, селяни дозволили частину родових цінностей вивезти до Полтавського музею. Як результат, 7 квітня 1919 року було вивезено до Полтавського музею 185 картин і багато інших художніх предметів. 14 квітня – 33 вироби з фарфору, 12 одиниць старовинної зброї, 58 книг по мистецтву. 21 квітня – більше 50 картин, 25 ікон, 70 предметів з срібла і бро-

нзи, 99 виробів з фарфору, меблі, ікони та інші церковні речі. Згодом, більша частина вивезених експонатів стала основою Полтавської картинної галереї, яка була відкрита 27 квітня 1919 року. Її першим директором був призначений М.Я.Рудинський [Кончін Є. 1985: 64-66].

Цікавим, на наш погляд, є момент пошуку та виявлення величезного Кочубеївського архіву, який збирався декілька сторіч і вмщував тисячі документів. В. Ф. Ніколаєв і М. Я. Рудинський неодноразово організовували пошуки цього архіву, але всі вони закінчувались безрезультатно. Знайдено архів було випадково. Коли зі стіни в молильній кімнаті було знято портрет князя Василя Кочубея (страченого Петром Великим), за ним виявилися невеликі дверцята, які привели дослідників в таємну підвальну кімнату, де на спеціальних полицях і розміщався цей архів [Ніколаєв В. 1963: 12].

Окрім цього, у схованці було також знайдено сорочку Василя Кочубея, в якій його було страчено [Кончін Є. 1985: 64-66].

Кочубеєвський архів був доставлений у Полтаву, а через декілька років практично всі його документи були перевезені до Москви, де знаходяться і зараз. На жаль, більша частина вивезених цінностей була також, як і архів, перевезена до Москви, а потім до Ленінградського Ермітажу.

Трагічна доля спіткала також решту Кочубеївських родових цінностей, які не були вивезені, та й самої князівської садиби. Наприкінці 1919 року на садибу напали грабіжники, що іменували себе “народними партизанами”, котрі не тільки все пограбували і розтягнули значну кількість безцінних предметів, але й спалили повністю весь палац та службові приміщення [Ніколаєв В. 1963: 18].

Така жорстокість та безпорадність по відношенню до історії свого краю дуже схвилювала навіть іноземців. В 1924 році на місці бувшої князівської садиби побував всесвітньо відомий журналіст і письменник Альберт Ріс Вільямс. Остів величезного палацу, що згорів, викликав у нього настільки сильне враження, що він в своїй книзі «Русская земля», надрукованої у 1928 році в Нью-Йорку, присвячує цій трагічній події

окремий розділ і називає цого «Хто спалив Кочубеєвський палац і навіщо» [Кончін Є. 1985: 64-66].

І все ж таки завдяки плідній діяльності В.Ф.Николаєва і М.Я. Рудинського, які зуміли своєчасно врятувати більшу частину цінностей з Кочубеївського маєтку, сучасне покоління має можливість особисто ознайомитись з цими реліквіями, які не були вивезені до Москви і Санкт-Петербургу, і знаходяться зараз в Полтавському краєзнавчому музеї.

Таким чином, поповнення фондів Полтавського краєзнавчого музею в перші десятиріччя від свого заснування відбувалось за кількома напрямками. По-перше,

завдяки приватній ініціативі окремих діячів громадськості. При цьому прослідковується участь не тільки таких вагомих місцевих меценатів, як О. М. Скаржинська, С. М. Кульжинський та П. П. Бобровський, а й звичайних представників громадськості. По-друге, бурхливі часи революційних потрясінь змусили людей здавати на збереження до музею свої родові реліквії і це також послугувало основою багатьох музейних зібрань. І головне, це діяльність співробітників Полтавського краєзнавчого музею, яка відбувалась в один з найтяжчих і нестабільних періодів розвитку України і була важливою складовою у розгортанні руху по збереженню пам'яток місцевої історії.

ЛІТЕРАТУРА

Ванцак Б., Супруненко О. *Подвижники українського музейництва. Полтава. 1995. 57 с.*

Звіт про Природничо-Історичний Музей Полтавського Губернського земства.-Полтава, 1916. 23 с.

Кигим С.Л. *Пам'яті видатних природознавців Полтавщини // Вісник Полтавського державного сільськогосподарчого інституту. 1999. №3. С.57.*

Кончін Є. *Хто врятував кочубеєвські скарби // Навколо світу. 1985. №10. С.64-66.*

Лобурець В.Є. *Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині / VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». Харків. 1997. С.40.*

Николаев В.Ф. *До історії Полтавського краєзнавчого музею/ Рукопис. Умань, 1963. 28 с.*

Пасько Н.І., Супруненко О.Б. *Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років /Бібліографічний покажчик.- Полтава.- 1991. С.127*

Полтавський краєзнавчий музей. Путівник. Харків: Прапор, 1985. 92 с.

Федорук О.К. *Краєзнавство і повернення національних культурних цінностей /VIII Всеукраїнська Наукова Конференція. «Історичне краєзнавство і культура». Харків, 1997. С.22*

REFERENCES

Vantsak B., Suprunenko O. (1995) *Podvyzhnyky ukrainyn'koho muzeynytstva [Ascetics of Ukrainian museum] Poltava.-s. 57 [in Ukrainian].*

Zvit pro Pryrodnycho-Istorychnyy Muzey Poltavs'koho Huberns'koho zemstva (1916) [Report on the Natural History Museum of the Poltava Provincial Zemstvo] Poltava.-s.23 [in Ukrainian].

Kyhym S.L. (1999) *Pam'yati vydatnykh pryrodoznavtsiv Poltavshchyny [In memory of prominent naturalists of Poltava region] Visnyk Poltavs'koho derzhavnoho sil's'kohospodarchoho instytutu – №3. – s.57 [in Ukrainian].*

Konchin YE. (1985) *Khto vryatuvav kochubeyevs'ki skarby [Who saved Kochubeyev's treasures] Navkolo svitu – №10.- s.64-66 [in Ukrainian].*

Loburets' V.YE. (1997) *Istoryko-krayeznavchi doslidzhennya na Poltavshchyni [Historical and local lore research in Poltava region] VIII Vseukrayins'ka*

Naukova Konferentsiya. "Istorychne krayeznavstvo i kul'tura". – Kharkiv...-s.40 [in Ukrainian].

Nikolayev V.F.(1963) *Do istoriyi Poltavs'koho krayeznavchoho muzeyu [To the history of the Poltava Museum of Local Lore] Rukopys. Uman' -28 s. [in Ukrainian].*

Pas'ko N.I., Suprunenko O.B. (1991) *Vydannya Poltavs'koho krayeznavchoho muzeyu za 100 rokiv [Publication of the Poltava Museum of Local Lore for 100 years] Bibliohrafichnyy pokazhchyk.- Poltava.-s.127 [in Ukrainian].*

Poltavs'kyy krayeznavchyy muzey (1985) [Poltava Museum of Local Lore] Putivnyk. – Kharkiv: Prapor,-92 s. [in Ukrainian].

Fedoruk O.K. (1997) *Krayeznavstvo i povernennya natsional'nykh kul'turnykh tsinnostey [Local lore and return of national cultural values] VIII Vseukrayins'ka Naukova Konferentsiya. "Istorychne krayeznavstvo i kul'tura". Kharkiv. s.22 [in Ukrainian].*